

УДК 930 : 378.4(477.54) ХНУ «18/1917»

СЕРГІЙ КУЛІШ

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

СУЧАСНІ ДОСЛІДНИКИ ПРО ЗНАЧУЩІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЧАС

У статті з історико-педагогічної точки зору аналізується наукова література 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст., присвячена діяльності Харківського університету дореволюційної епохи, його внеску до подальшого розвитку педагогічної науки, суттєвого поліпшення системи підготовки науково-педагогічних кадрів, впровадження методичних новацій.

***Ключові слова:** історико-педагогічні науки, науково-педагогічні кадри, університет, методичні новації.*

Актуальність і постановка проблеми. Аналізуючи історико-педагогічні праці, присвячені діяльності Харківського університету, видані в 90-х рр. XX ст. – на початку XXI ст., відзначаємо різнобічність розкриття ними особливостей соціально-економічних, суспільно-політичних та психолого-педагогічних факторів.

Мета статті – проаналізувати науково-педагогічну, навчально-методичну діяльність Харківського університету в 1805-1917 рр. у ракурсах, що висвітлювались в історико-педагогічній літературі 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст.

Аналіз досліджень і публікацій. На нашу думку, основним недоліком більшості праць радянських і кількох років пострадянської доби була доктринальна зацикленість на показі майже виключно «реакційної», «антиосвітньої», «антипедагогічної» політики з боку влади, міністрів народної освіти, попечителів. Протиріччя частини викладацького корпусу з чиновництвом часто подавалися як ознака їхньої революційності, опозиційних настроїв. Особливо яскраво ця тенденція виявлялась в брошурах та монографіях, які висвітлювали діяльність тих викладачів, чия науково-педагогічна робота продовжувалась у післяжовтневий період [1].

Аналогічні висновки стосуються й узагальнюючих праць. Так, у підготовленій 17 авторами історії Харківського університету, виданій у 1980 р., стверджувалося, начебто в процесі його відкриття вища влада держави відігривала лише негативну, гальмівну роль, а в змісті Статуту 1884 р. не було жодного позитивного параграфа. Щодо навчально-методичної діяльності існувала тільки суха констатація окремих напрямків, на висвітлення діяльності наукових товариств було відведено одну сторінку. Усе ж інколи автори дистанціювались від політизації тексту, зосереджуючи увагу переважно на навчально-методичній та науковій діяльності.

Сучасні дослідники, не відмовляючись від певних здобутків минулої вітчизняної та зарубіжної історіографії, ліберальної історико-педагогічної науки кінця XIX – початку XX ст., поступово підійшли до оптимального співвідношення опису традицій і новацій у житті університету, поясненні причин та наслідків змін університетської політики. Як підкреслює професор С.І.Посохов, сучасні вчені ставлять нові дослідницькі завдання, значно більше уваги надають джерелам, розширенню «арсеналу дослідницьких прийомів», поглибленню висновків [2, с. 257-258].

Звичайно, атрибути минулого миттєво не зникли, тому в деяких публікаціях другої половини 90-х рр. зустрічаються несумісні з реальною дійсністю оцінки. Приміром, у біографічному нарисі про професора І.П.Щелкова викладачі університету початку XIX ст. А.І.Дубрович, А.І.Стойкович, Й.Б.Шад охарактеризовані як реакціонери, мракобіси [3, с. 67-68]. Неможливо погодитися з тими оцінками діяльності міністрів народної освіти, які з'явилися наприкінці XIX ст. і без будь-яких коректив повторювалися протягом століття. Адже коли керівництво освітою А.С.Норовим протягом 1854-1858 рр. назвали «розслабляючим», логіки в цьому не спостерігалось. Вже тому, що він відновив дію тих положень Статуту 1835р., які не виконувалися, знову дозволив викладати в університетах державне право, історію філософії.

Наукові праці історико-педагогічного характеру кінця XX – початку XXI ст., як правило, характеризувалися всебічним аналізом джерел, особливостей соціально-економічних, суспільно-політичних та психолого-педагогічних факторів. Значну увагу автори приділяли аспектам підвищення професійно-педагогічної компетентності науково-педагогічних працівників, їхньої спрямованості на інноваційний розвиток (з точки зору сучасної лексики) змісту та технологій навчання, взаємовідносинам між професурою та студентами, університетом та владою. Не проходив повз увагу вчених і суто особистісний компонент професійно-педагогічної компетентності, складнощі в науково-педагогічному середовищі.

Початок XXI ст. прикметний інтенсифікацією науково-педагогічних та історико-педагогічних досліджень і в Російській федерації. Ролі Міністерства народної освіти та університетів у справі підготовки науково-педагогічних кадрів присвячено дисертацію Л.В. Артьомової [4]. О.М. Горощко розглянула динаміку розвитку інституту дисертацій протягом 1724–1919 рр. [5]. Зміни кількісного та якісного складу університетського викладацького корпусу, особливості його педагогічної та науково-методичної підготовки за кордоном та у вітчизняних навчальних закладах вивчали також інші російські науковці, як у наукових статтях, так і у дисертаціях та монографіях.: О.А.Вішленкова, І.Г.Воропаєв, М.В.Грибовський, С.С.Дергаєва, О.М.Докін, Ю.В.Ейдельмант, Т.І.Каграманова, Д.О.Казначеев, В.Г.Кінельов, Г.В.Кукушкіна, О.М.Лаута, Н.В.Ловяннікова, Ю.М.Мантров, М.Б.Напсо, Ф.О.Петров, Т.М.Харламова, Д.О.Хохлова, Л.Р.Шакірова та інші.

У 2001 р. персоніфіковану історію викладання математики й механіки в Харківському університеті опублікував В.С. Рижий. Із поданих ним біографій 23 професорів більш детальні описи присвячені О.М.Ляпунову, В.А.Стеклову, Д.М.Синцову, С.Н.Бернштейну [6, с. 3-37]. Скоріше довідковий, ніж аналітичний характер притаманний колективній праці, що висвітлювала діяльність хімічного факультету [7]. На загальнометодичному і предметно-цільовому рівні відображено роботу історичного факультету у нарисі 1991р. [8] та праці 2004р. [9].

Уперше в статті О.В.Скрипнюк та С.І.Посохова йшла мова не лише про історію діяльності, але й історіографію праць щодо кафедри педагогіки [10]. Невеличкі огляди періоду 50-х рр. XX ст.- початку XXI ст. (автори: І.Ю.Крочковський, М.І.Марченко, М.Ю.Досталь, П.Я.Корж, Л.В.Горіна, С.І.Лиман, Т.Г.Павлова, В.І.Чесноков, Л.П.Лаптева, О.С.Марченко, Л.О.Чувпило та ін.) стосувалися часткового аналізу навчальної роботи в основному на гуманітарних спеціальностях.

Одним із перших саме С.І.Посохов проаналізував вплив університету на громадську думку, перипетії боротьби професорсько-викладацького корпусу за автономію університету [11].

Учені початку ХХІ ст. значно просунулися вперед у дослідженні подій, явищ, осіб, суспільно-політичної ситуації, яка впливала на функціонування науково-педагогічного процесу в університеті. Посилилася антропологізація наукових розвідок, значно ширшим став плюралізм оцінок, досить розмаїтим спектр оціночних характеристик проблематики. В той же час подальшого вивчення вимагали питання впливу закордонного досвіду на розбудову інституту освіти, особливо діяльності інституту професорських стипендіатів. Далеко не вичерпана проблема підвищення науковості освіти, співвідношення теорії та практики в навчанні, стосунків професури та студентів. Необхідно було дослідити реальні шляхи удосконалення навчальних планів, практики відбору матеріалів наукової, практичної, історичної спрямованості для лекційних курсів, процес урізноманітнення організаційних форм і методів навчання.

Початок ХХІ ст. став характерним і щодо виходу з друку біографічних нарисів, присвячених С.Й.Потоцькому, В.Н.Каразіну, В.П.Бузескулу, В.Пільчеру, Д.І.Багалію, Х.Роммемо, Д.І.Каченовському, М.М.Луніну, В.Я.Джунковському, П.О.Лавровському, М.В.Клочкову, О.П.Зерніну, О.І.Палюмбецькому, О.О.Потебні, М.С.Хрінову, Ф.М.Опенховському, М.К.Кульчицькому та багатьом іншим. Але переважно вони містили суто описові деталі службового просування цих осіб, дещо докладніше мова йшла про їхню наукову роботу, суспільно-політичну активність. Водночас бракувало матеріалів щодо методів, які використовувалися ними для активізації самостійної творчо-пошукової роботи студентів, зокрема «сократичного діалогу». Важко з'ясувати зі змісту праць, як часто і наскільки ефективно викладачі запроваджували ті чи інші елементи наочності, організовували навчально-пізнавальну роботу студентів. Не вистачало даних щодо еволюції форм та методів виховання професорсько-викладацького складу університету, особливо принципів заміщення вакантних посад. Певно, найбільш вдалою працею біографічного характеру стала монографія Л.В.Матвеевої, присвячена науково-педагогічній діяльності професора В.П.Бузескула, яка може слугувати зразком аналізу саме в історико-педагогічному аспекті.

У монографії С.І.Лимана, що висвітлює комплекс проблем, подані зважені, об'єктивні оцінки рівня компетентності, психолого-педагогічної майстерності ряду професорів Харківського університету [12]. Майбутній кандидат педагогічних наук А.В.Боярська-Хоменко у 2009р. розглянула процес становлення математичної освіти, виокремила його етапи за ХІХ –початок ХХ ст. Аналізуючи досвід провідних професорів-математиків, вона дійшла висновку, що основною метою математичної освіти було формування фахових завдань як математичних задач; обирання математичних методів дослідження; формулюванню практичних рекомендацій [13, с. 38-39].

Здобутки професури у справі естетично-виховної роботи студентів (як правило, завдяки змісту власних лекцій, стилю поведінки), подолання прагматично-раціонального, суто споживацького підходу викладено у працях І.Важинського, І.Івань, Т.Матвеевої, Й.Миклашевської, О.Павлової, С.Посохова, О.Шумської та інших авторів. Діяльності перших професорів-індологів університету присвятив частину своєї монографії С.І.Авербух [14, с. 11-31]. Динаміку розвитку педагогічної освіти в університеті розглянуто в колективній монографії 2010 р. Однак у ній імперському періоду існування Педагогічного інституту, педагогічних курсів, Педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства приділено недостатньо уваги [15].

Вчені продовжували вивчення, певно, найважливішої для університету проблеми: підготовка професорсько-викладацьких кадрів та заміщення вакантних посад, яку аналізували і раніше А.Алексюк, Л.Вовк, Н.Дем'яненко, М.Євтух, Л.Зеленська, С.Золотухіна, А.Іванов, О.Мартиненко, М.Микитюк, С.Посохов, Б.Ступарик, О.Сухомлинська та інші. Мала місце переінтерпретація історіографічного доробку, пошук нових методологічних підходів, емпірики. Поглибився рівень узагальнень, якість досліджень, розширилась їхня тематика, особливо щодо інновацій науково-педагогічної діяльності професури в різні історико-соціальні епохи.

Іntenсивно вивчалися особливості науково-педагогічної діяльності викладачів університету: П.О. Лавровського, О.П. Зерніна, М.М. Луніна, Д.І. Каченовського, П.П. Цитовича, О.І. Палюмбецького, І.П. Скворцова, М.В. Клочкова, М.О. Валяшка, П.М. Шумлянського, О.О. Потебні, М.Ф. Сумцова, Є.К. Редіна, К.К. Фойгта, М.Н. Петрова, А.І. Якобія та інших. Автори надрукованих праць аналізували відповідність їхніх занять науково-методичному й загально-культурному рівню педагогічної науки, використання елементів науково-дослідницької роботи, дотримання загальних дидактичних вимог для організації успішного навчання. Звичайно, одні викладачі схилилися до репродуктивного методу, нехтуючи комунікативною діяльністю студентів, інші проявляли байдужість до якості мовних засобів спілкування, емоційного тону, маючи при цьому високу власну самооцінку. Були й викладачі-митці з ораторським талантом, любителі дидактичних новацій, майстри діалогу й нетипового вирішення навчально-пізнавальних проблем, естетичної насиченості лекцій.

Виважений науково-педагогічний аналіз, вдала систематизація залученого матеріалу характеризує праці професора Л.Д. Зеленської. У своїй монографії на широкому історичному тлі вона вперше розглянула всю сукупність функцій університетських Вчених рад, включаючи й раду Харківського університету. Їй вдалося ретроспективно, з урахуванням конкретно-історичної ситуації висвітлити динаміку їхнього існування впродовж чотирьох етапів розвитку [16].

У ході наукового пошуку важливий висновок було зроблено С.І. Посоховим щодо проблеми захисту дисертацій, особливо докторських. Дійсно, вимоги до дисертантів у Харківському університеті тих часів були надто високими, нерідко велике значення мали суб'єктивні чинники, особливо особисті амбіції, суперництво наукових шкіл. Тому не лише Д.І. Багалію, але й іншим дисертантам доводилося захищатися в чужих університетах. Добре відомо, що Д.І. Багалій захищав дисертацію в Московському університеті, побоюючись небезсторонності В.Б. Антоновича і В.С. Іконникова. На думку ж С.І. Посохова, саме науковий аскетизм і був притаманним стилю життя дореволюційної професури [17, с. 139; 20].

Суто педагогічні аспекти університетської освіти розглянуто у працях кількох авторів. Мова йшла про відхід від сліпого наслідування принципів західної педагогіки, дотримання традицій національної культури, переважно світського, а не релігійного виховання. Л.О. Мальто нагадала про флагманську роль дореволюційного Харківського університету у викладанні курсів педагогіки, дидактики, методики, особливо на історико-філологічному факультеті [18, с. 308-309].

Суттєвими здобутками у вивченні попереднього творчого доробку стали праці історіографічного характеру, серед яких виділяються дослідження Т.О. Шаравари. Аналізуючи літературу й дисертації, присвячені освітнім реформам у царській Росії, вона зазначає, що інтерес науковців до них виник не так давно. На відміну від сучасних російських учених, які вважають реформу університетів з 1884р. частково продуктивною, Т.О. Шаравара поділяє до точку зору радянських дослідників. А вони, як відомо, називали Статут 1884р. чисто контрреформістським [19, с. 155-156, 160]. На нашу думку, такий висновок ігнорує ті позитивні риси, особливо з точки зору підвищення науковості та методики викладання, які мали місце у зв'язку з прийняттям Статуту 1884р. Водночас Т.О. Шаравара віддає належне науковій та практичній значущості аналізованих праць дореволюційних дослідників історико-педагогічного напрямку, зважаючи й об'єктивно характеризує їхній внесок, оцінку змісту університетських Статутів XIX ст. Для сучасних учених, переконана вона, надзвичайно важливим залишається вивчення регіональних особливостей діяльності університетів, впливу урядових рішень, циркулярів попечителів на ефективність роботи Вчених рад і колективів кафедр.

Протягом 2012-2013 рр. побачили світ праці, присвячені розвитку вищої університетської освіти, видатним персоналіям у галузі педагогіки й викладання. Проте, незважаючи на досить широкий спектр досліджень, цілісної картини інноваційної діяльності викладачів та адміністраторів Харківського університету протягом 1805-1917 рр. не існує. Перед дослідниками широке поле для ретроспективного вивчення,

поглиблення, узагальнень наукового пошуку, що дозволило б окреслити перспективи творчого використання минулих здобутків у практиці сучасної університетської освіти. Якщо період кінця XIX – початку XX ст. досліджується досить активно, то попередня епоха – значно менше. Бракує монографічних праць, присвячених діяльності окремих попечителів Харківського навчального округу, ректорів, деканів, відомих та заслужених професорів. Докладного вивчення та систематизації потребує проблема соціально-матеріального становища професорсько-викладацьких кадрів протягом століття, враховуючи рівень інфляції та підвищення стандартів життя. Недостатньо проаналізована науково-педагогічна спадщина професорів з точки зору її відповідності темпам розвитку науки, освіти, дидактичних вимог. Необхідно проаналізувати процес інтеграції професорсько-викладацького корпусу до міських та губернських керівних структур, суспільства в цілому; вирішити важливе питання: на якому етапі і чому міський соціум та члени університетського світу відчули себе загальною спільнотою. Доцільно також окреслити, яким чином навіть консервативні положення Статуту 1884р. не перешкодили поступу університету ні в сфері диференціації наук, ні підвищення кваліфікації викладачів. Важливо переосмислити організацію навчання в усіх її аспектах, включаючи проблему взаємовідносин між викладачами та студентами, дійсну роль бальної системи, розвиток навчально-допоміжних установ, виокремити основні та дотичні проблеми підготовки кадрів викладачів.

Список використаних джерел

1. Див.напр.: Хотинский Е.С. Академик Н.Н.Бекетов. Очерк о жизни и деятельности / Е.С.Хотинский. – Харьков: Кн.-газетн.изд-во, 1950. – 36 с.; Цесевич В. Академик Александр Михайлович Ляпунов / В.Цесевич, А.Шульберг. – Одесса: Обл-е изд-во, 1951. – 58 с.; Наумов И.А. Дмитрий Матвеевич Синцов (очерк жизни и научно-педагогической деятельности) / И.А.Наумов. – Харьков, 1955. – 72 с.; Игнациус Г.И. Владимир Андреевич Стеклов 1864-1926 / Г.И.Игнациус. – М.: Изд-во «Наука», 1967. – 211 с.
2. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії / С.І.Посохов. – Харків: ХНУ ім.В.Н.Каразіна, 2006. – 368 с.
3. Черников Ю.Т. Заслуженный профессор Иван Петрович Щелков 1833-1909. Научное издание / Ю.Т.Черников – Харьков: изд-во ХГУ, 1996. – 119 с.
4. Артемова Л.В. Роль Министерства народного просвещения и университетом Российской империи в истории развития разрядов наук и испытаний на ученые степени 1802-1917: дисс... канд.истор.наук Н.: спец. 0700.02 «отечественная история» / Л.В.Артемова. – Невинномыск, 2002. – 260 с.
5. Горошко О.Н. Роль Министерства народного просвещения, Академии наук и университетов Российской империи в истории развития института диссертаций : 1724-1919: дис.... канд.истор.н.: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О.Н.Горошко. – Пятигорск, 2002. – 273 с.
6. Рыжий В.С. Из истории механико-математического факультета Харьковского университета / В.С.Рыжий. – Харьков, 2001. – 149 с.
7. Химическому факультету 110 лет / Сост.: В.Д.Орлов, Н.О.Мчедлов-Петросян, А.В.Черный; под ред.В.Д.Орлова, 2004. – 106 с.
8. Журавский Ю.И., Зайцев Б.П., Мигаль Б.К. Исторический факультет Харьковского университета : очерк истории / Ю.И.Журавский, Б.П.Зайцев, Б.К.Мигаль // Вестник Харьковского университета. – 1991. – № 357. – с. 3-24.
9. Историчний факультет : від покоління до покоління / Укоад.: В.М.Духопельников, С.М.Куделко; під ред. С.І.Посохова. – Харків : Вид-во ХНАДУ; 2004. – 180 с.
10. Скрипник О.В., Посохов С.І. Педагогічна освіта в Харківському університеті XIX – поч. XX ст.: проблеми історії та історіографії / О.В.Скрипник, С.І.Посохов // Наукові записки кафедри педагогіки : Зб.наук.праць. – 2001. – Вип.6. – с. 205-213.
11. Посохов С.І. Наближення університетської реформи : Харківський університет і громадська думка в середині XIX ст. / С.І.Посохов // Схід/Захід (Харків), – 2005. – Вип.7. – с. 228-247.
12. Лиман С.И. Идеи в латах : Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) : монография / С.И.Лиман. – Харьков : ХГАК, 2009. – 688 с.
13. Боярська-Хоменко А.В. Мета математичної освіти у вищій школі XIX – початок XX століття / А.В.Боярська-Хоменко // Теорія та методика навчання та виховання : Зб.наук.праць (за ред. члена-кор. Акад.педагог.наукУкраїни А.В.Троцько). – Харків, 2010. – Вип.26. – с. 36-41.

14. Авербух С.И. Колосья нивы Слобожанской / С.И.Авербух. – Харьков : «Изд-во Сага», 2010. – 633 с.
15. Нечепоренко Л.С. Педагогічна освіта в Харківському національному університеті імені В.Н.Каразіна (До 60-річчя кафедри педагогіки). Монографія / Л.С.Нечепоренко, С.М.Куліш. – Харків : ХНУ ім.В.Н.Каразіна, 2010. – 212 с.
16. Зеленська Л.Д. Учена Рада університету: історія, теорія, досвід : монографія / Л.Д.Зеленська; Харків.нац.педагогіч.ун-тет ім.Гр.Сковороди. – Харків : ХНАДУ, 2011. – 480 с.
17. Посохов С.И. «Считаю для себя неприличным...» Этические аспекты процесса защиты диссертаций в университетах Российской империи XIX – начала XX вв. / С.И.Посохов // Харківський історіографічний збірник. – Вип.11. – 2011. – С. 131-151.
18. Демченко Н.М. Тенденції розвитку освіти другої половини XIX століття в педагогічних концепціях слов'янознавців Лівобережжя / Н.М.Демченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Педагогіка і психологія : Зб.наук.праць. – Вип.38. – 2012. – С. 306-311.
19. Шаравара Т.О. Дорадянська історіографія університетських реформ другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії / Т.О.Шаравара // Українознавство (К.). – 2011. – № 1. – С. 99-103.
20. Маркевич М.І. Давньоруське літописання в історіографічній спадщині Дмитра Багалія / М.І.Маркевич // Вісник Черкаського університету. Історичні науки. – 2012. – № 9. – С. 8-17.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2013.

Куліш С.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Україна

СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ О ЗНАЧИМЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИМПЕРАТОРСКОГО ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЕ ВРЕМЯ

В статье с историко-педагогической точки зрения анализируется научная литература 90 – х годов XX – начала XXI века, посвященная деятельности Харьковского университета в дореволюционную эпоху, его вкладу в дальнейшее развитие педагогической науки, существенное улучшение системы подготовки научно- педагогических кадров, внедрению методических новшеств.

Ключевые слова: историко-педагогические науки, научно-педагогические кадры, университет, методические новшества.

Kulish S.

Kharkiv National University V. Karazin, Ukraine

MODERN SCHOLARS ON IMPORTANT AREAS OF KHARKIV IMPERIAL UNIVERSITY BEFORE THE REVOLUTION

In the article from the historical – an educational point of view, analyze scientific literature 90 – ies of XX – beginning of XXI century, dedicated to the activities of the Kharkov University in the pre-revolutionary era, his contribution to the further development of the teaching of science, a significant improvement in the system of training of the teaching staff, the introduction of methodological innovations.

Keywords: historical and pedagogical sciences, scientific-pedagogical personnel, university, methodological innovations.